"गुरुवरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः"। "जर्द्धं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः"। सा० का०। "सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम्"। मनुः। चक्षुर्वृत्तिनिरोधके शार्वरादिके अन्धकारे "अदृश्यमानुद्भमनुत्तमं तमः" "आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगात्" माघः। तच्च स्वपरप्रकाशकतेजः सामान्याभावरूपमिति नैयायिकाः अन्धकारशब्दे २०९६शब्दम्। काणादा अपि तथैवाङ्गीचक्रुस्तच्च औलुक्यशब्दे १५८८पृ० दर्शितम्। वेदान्तिनस्तु भावरूपं प्रतिपेदिरे यथा विवरणोपन्यासे। तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरिति शा० भाष्यव्याख्याने "ननु तमः प्रकाशवद्भावाभावरूपत्वमुपाधिः। आलोकाभावस्तम इति नैयायिकाः। रूपदर्शनाभावस्तम इति प्राभाकरा इति चेत् मैवं उपचयाऽपचयाद्यवस्थाभेदवत्त्वेनोपलभ्यमानत्वेनाभावत्वायोगात् नीलरूपवत्त्वेन द्रव्यत्वाच्च। ननु भावत्वपक्षे बहुलालोकवति देशे निमीलितनयनस्य कथं तमःप्रतीतिः बहुलालोकेन निहत्यङ्गीकारात् सहावस्थानं तु मन्दालोकेनैव पूर्वसङ्गमिति चेत् न गोलकान्तर्वर्त्तितमसः प्रतीत्युपपत्तेः नच नेत्रस्यान्तर्वर्त्तियस्तुव्याहकत्वासम्भवः पिहितकर्णस्यान्तरशब्दव्याहकत्वदर्शनात्। न चैवं गोलकान्तरस्याञ्जनादेरपि निमीलितनयनेन ग्रहणप्रसङ्गः। तमोव्यतिरिक्तरूपिण आलोकसहितचक्षुर्ग्राह्यत्वनियमात्। अथ मतं द्रव्यत्वे सति तमसः आलोकविनाशितस्यालोकापगमे झटिति नोत्पत्तिः कार्य्यद्रव्याणां द्व्यणुकादिक्रमेणैवारम्भादिति तन्न विवर्तवादिनां क्रमानपेक्षणात् कारणं तु मूलाविद्यैव। अथापि तमो न रूपवद् द्रव्यं स्पर्शशून्यत्वादाकाशवदिति चेत् न वायुर्न स्पर्शवान् रूपशून्यत्वादाकाशवदित्याभाससमानयोगक्षेमत्वात् प्रत्यक्षविरोधस्य तुल्यत्वात्। अथालोकाभावे समारोपितं नीलं रूपं गोचरयतीति तमःप्रत्यक्षस्यान्यथा गतिरस्त्येव एवमपि हेतुरनैकान्तिकः रूपवद्द्रव्यस्यैव धूमस्य चक्षुःप्रदेशादन्यत्र स्पर्शशून्यत्वात्। तत्र विद्यमान एव धूमस्पर्शोऽनुद्भूत इति चेत् तर्हि तमःस्पर्शोऽपि सन्नेव सर्वत्रानुद्भूत इति हेत्वसिद्धिः स्यात्। नच सतः सर्वत्रानुद्भवोऽसम्भावितः। आकरजे सुवर्णादौ सतएव स्वपरप्रकाशकभास्वद्रूपस्योष्णस्पर्शस्य च सर्वत्रानुद्भवदर्शनात्तदेवं भावरूपतमोवादे न कोऽपि दोषः। नन्वभाववादेऽपि तथा उपचयाऽपचयाद्यवस्थानां प्रतियोग्यालोकोपाधिकत्वात् नीलरूपस्य चारोपितत्वादिति चेत् मैवं दुर्निरूपत्वात् तथाहि किमालोकमात्राभावस्तमः उत त्रैकालिकाऽभावः सर्वालोकाभावो वा प्रथमद्वितीयपक्षयोः प्रागभाव इतरेतराभावः प्रध्वंसाभावो वा तम इति दुर्मेयं सविष्टकिरणसन्तते देशे प्रदीपजन्मनः प्राग् जाते वा प्रदीपे दीपनाशे वा। तमोबुद्ध्यभावात्। तृतीये सर्वालोकसन्निधानमन्तरेण न निवर्त्तते। रूपदर्शनाभावस्तम इत्यप्ययुक्तं बहुलान्धकारसंवृतापवरकमध्यस्थितस्य वह्नीरूपदर्शनात्तमोदर्शनयोर्युगपदेव भावात्। तस्मात्तमोभावस्तम इति दृष्टान्ते नास्त्युक्तोपाधिः"। २२तमोवदावरके अज्ञाने अविद्यायां "सहि देवः परं ज्योतिः तमः पारे प्रतिष्ठितम्" कुमा०। "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" श्रुतिः। "आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" "महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत् तमोनुदः" मनुः।

सांख्योक्ते अविद्याया २३अष्टविधे भेदे च। "भेदस्तमसोऽष्टविधः" सां० का०। "तमसोऽविद्याख्याया अष्टविधो भेदः। अष्टास्य विधाः अव्यक्तमहङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु अनात्मसु आत्मबुद्धिरविद्या तस्या अष्टविधविषयत्वादष्टविधत्वम्" सा० तत्त्वकौ०। २४राहौ पु० न०। तस्य भूछायारूपत्वात् तथात्वम्। अगुशब्दे ६७२पृ०। "तमोमुखे चेत् सुखदा ततस्या" नील० ता०। २५विशेषदर्शनविरोधिदोषे २६कार्य्याकार्य्याविवेके च न० शब्दार्थचि०। समूहार्थकाण्डशब्दे परे कस्ता० विसर्गस्य सः। तमकाण्डः "अपातमस्काण्डमलीमसं नभः" माघः।

"अवसमन्धेभ्यस्तमसः" पा० अच् समा०। अवतमसं सन्तमसम् अन्धतमसम्। तृतीयान्तेनानेन क्लान्तस्य समासे तृतीयाया अलुक्। तमसाक्लान्तः तमसाक्लान्त इत्यादि। तमसाकृतस्येदं अण्। तामसाकृत तमःसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

तमस पु० तम-असच्। १क्लेशे २अन्धकारे च संक्षिप्तसारः ३अन्धकारे ४नगरे न० त्रिका०। ५नदीभेदे स्त्री "संप्राप्य तीरं तमसापगायागङ्गाम्बुसम्पर्कविशुद्धिभाजः"। "विगाहितं यासुनमम्बु पुण्यम्" भट्टिः। "यस्याः स्मरणात् ताम्यति पापं सा तमसा" जयमङ्गलः। गङ्गाम्बुसम्पर्कोत्थुक्तोः, सा गङ्गासङ्गता यमुना चास्याः सन्निक-